
1-2•97

*ROMANO
DŽANIBEN*

ČASOPIS
ROMISTICKÝCH
STUDIÍ

Jan ČERVENKA

PROBLEMATIKA PÍSEMNÉ PODOBY SLOVENSKÉ ROMŠTINY

(Abstrakt diplomní práce)

Ve své diplomní práci, kterou jsem obhájil v září 1996, se zabývám písemnou podobou slovenské romštiny. V první části diskutuji sám pojem *slovenská romština*, který není vhodný, ale zatím nebyl nahrazen lepším, a podávám krátkou historii problematiky. Část je doplněna stručným přehledem způsobů zápisu romštiny ve světě i u nás.

Druhá část konfrontuje dosavadní pravidla s praxí. Do reprezentativního korpusu (po třech ročnících týdeníků *Romano lil* a *Romano kurko*, tři měsíčníky, čtvrtletník a několik neperiodických publikací) jsem nepojal texty, které přímo edičně připravovala Milena Hübschmannová a její blízcí spolupracovníci, protože mi šlo o „vlastní život“ psané romštiny, o texty redigované uživateli, nikoli autory pravidel. Korpus sleduji podle jednotlivých pravopisných i jazykových jevů a zaznamenávám odchylky od pravidel, sporné zápisy i jevy, jež odkazují k nějaké významné problematice.

Těžištěm práce je část třetí, ve které s využitím zmíněné analýzy rozebírám a diskutuji jednotlivé aspekty písemné podoby slovenské romštiny. Docházím k následujícím závěrům:

1. PRAVOPIS

1.1. Typologie pravopisu

1.1.1. Písmo: Pro slovenskou romštinu je nejvhodnější dosavadní písmo, tedy latinská abeceda.

1.1.2. Vlastní pravopis: Pro slovenskou romštinu je typově nejvýhodnější současný fonologicko - morfologický pravopis se zápisem citátů v původním pravopise. Interdialektní prvky (např. zápis *kerđom*, *džanel*, označující jak dialektní typy *kerđom*, *džanel*, tak *kerđom*, *danel*) řeším na jiném místě.

1.1.3. Problematika přejímek a citátů: Slovenská romština používá kromě přejímek, zapisovaných romsky, i citátová slova a spojení, která se píší původním pravopisem. Hranici je nutno poněkud zpřesnit, a to:

1) jazykově: ohebná slova s morfologickými náležitostmi považujeme za přejímky, ostatní za citáty. Z neohebných slov bychom se měli snažit vyčlenit mezi citáty pouze výrazy s výrazně neromskou podobou (tato oblast by měla být předmětem zvláštního výzkumu, který přesahuje možnosti mé práce).

2) graficky: navrhuji oblast přejímek, tedy i oblast jiného pravopisu, označovat jiným typem písma, nejlépe *kurzivou*. (V kurzivních textech naopak písmem standardním nebo proloženým.)

Problematika vlastních jmen přesahuje rámec celého pravopisného dílu, nechávám ji tedy prozatím stranou.

1.2. Segmentace

1.2.1. Předložky a výpustky: 1) Je třeba poopravit popis předložek. Přibývá zakončení *-a* (*kija*, reg. *pala*) a ruší se varianta *bije*. To je však pouze má hypotéza a je třeba exaktně prozkoumat celý systém předložek (na další výzkum odkazují hlavně potenciální variantu *bija*). Dosavadní situace pravopisu předložek se členem se zpřesněním popisu ještě více komplikuje.

2) Ve slovenské romštině by se měla psát jakákoli předložka se základním tvarem člene dohromady (samozřejmě včetně stažených tvarů typu *andro* jako dosud).

3) Výpustky ve všech ostatních případech (tedy včetně typu *andr`oda*) je nutno označovat dle stávající kodifikace apostrofem.

1.2.2. Záporky: Záporky *na* a *ma* před slovesy by se měly chápat jako záporové předpony, a psát tudíž se slovesem dohromady.

1.2.3. Univerbizace: Zásada je přehledná, ale klade nároky na uživatele svým přesahem do syntaxe a stylistiky, možností či nutností výběru ze dvou tvarů. V případných podrobnějších pravidlech by stálo za to rozšířit tuto pasáž směrem k taxativě.

1.3. Označování hlásek písmeny

1.3.1. Označování měkkosti: Je nutné důsledné dodržování pravidel o měkčení. (Oblasti vlastních jmen a dialektních variant, kterých se tento jev také týká, jsou ovšem probírány ve třetím díle této části.)

1.3.2. Označování kvantity: Kvantita je v pravidlech řešena přesně, nevyžaduje diskuzi (kromě již zmíněných vlastních jmen).

1.3.3. Označování znělosti: Je třeba drobně zpřesnit výklad znělosti a z popisu vyřadit slovo *avka* a jeho varianty. Navrhuji dvě možnosti řešení: kodifikovat typ *avka* jako výjimku z fonologičnosti zápisu nebo psát *afka*, respektive *afka/auka* jako některé jiné dialektizmy. Přejímky - včetně všech přejatých předpon - navrhuji rovněž psát foneticky, resp. fonologicky. (Vlastní jména jsem zatím nerozebíral.)

1.3.4. Zápis skupiny *i(j)+samohláska*: Shromáždil jsem argumenty pro zápis *i + samohláska* i pro zápis *ij + samohláska*. Vyzývám k diskuzi, aniž bych předem zaujal stanovisko.

1.3.5. Spřežky: Všechny existující spřežky romskému pravopisu vyhovují nejlépe.

1.4. Psaní velkých písmen

Romský pravopis logicky přejal hlavní zásady pro psaní velkých písmen z okolních neromských jazyků. (Konkrétní řešení u vlastních jmen bude obsahovat příslušný oddíl.)

2. VLASTNÍ JAZYKOVÉ JEVY: PŘEJÍMÁNÍ, KALKY, NEOLOGIZMY

Přejímky je vhodné nadále podle možnosti nahrazovat původnějšími variantami, slovy z jiných romských jazyků a neologizmy, je ovšem vždy třeba pamatovat na srozumitelnost. Pro přechodné období je vhodná dosavadní praxe paralelního uvádění ekvivalentů pro taková nezvyklá slova. Je třeba se zamyslet nad původem přejímky: v tomto dílu se zamyslím nad problematikou vztahu čeština - slovenština - slovenské dialekty a upozorňuji na zbytečnost nahrazování internacionalizmů. Neologizmy prakticky neprobírám, odkazuji na monografickou diplomní práci I.Kultové.

3. JEVY POMEZNÍ

3.1. Přejímání vlastních jmen

3.1.1. Vlastní jména osob: Úřední jména, *gadžikane nava*, se jen málo slučují se strukturou a tradicí romštiny. Hlavně v textech publicistických je ale jejich používání nezbytné, a je žádoucí zachovávat jejich kodifikovanou podobu. Podporuji rozvinutí tendence, která už v romštině existuje: jednou prezentovat v co nejpřesnější podobě úřední jméno a dále osobu nazývat jednoslovně. Uvádím konkrétní postupy. Podoba vlastních jmen osob vylučuje možnost dělení na přejímky a citáty. Velká písmena se v dosavadní praxi píší vhodně.

3.1.2. Vlastní jména zeměpisná: Ze zeměpisných jmen probírám především názvy obcí, měst a zemí. Problematika je obdobná jako u jmen osob, ovšem chybějí tu apoziční spojení a výrazně méně se vyskytují jiné pády než nominativ, což významně usnadňuje situaci.

3.1.3. Jména institucí: V názvech institucí se výrazně střetává původní podoba se strukturou romštiny, ovšem protože jsou názvy složeny z obecných slov, je výhodné aplikovat pravidlo o pravopisu přejímek a citátů. Není nutné odstraňovat internacionalizmy, citát může někdy být výhodnější než přejímka či neologizmus. Synonyma jsou vítána. Psaní velkých písmen je vlivem nepřehlednosti v majoritních jazycích velmi komplikované.

3.2. Dialektní varianty

Skutečný rozbor musí počkat až na důkladnější dialektologický výzkum a ankety mezi romskými uživateli. Obecně je třeba dbát na srozumitelnost. Detailně jsem rozebíral pouze interdialektní prvky v pravidlech, a to modelově na nejvýraznější hláskové variantě *d'/dž*. Shromáždil jsem argumenty pro i proti a předběžně se přikláním spíše k připuštění variant typu *kerdžom* i *d'anel* do pravopisu.

3.3. Syntax a interpunkce

Syntax se v psané romštině vyvíjí z mluvené řeči poněkud obdobně jako kdysi v typologicky blízké češtině. Je třeba důkladně analyzovat syntax mluvené i psané romštiny, modifikovat dle toho česká interpunkční pravidla, a hlavně je uvést do praxe, protože interpunkce za vývojem syntaxe zaostává.

* * *

Z uvedeného přehledu vyplývá, že nejdůležitějšími novinkami, které navrhuji, je řešení rozdílu přejímka/citát a změny segmentace (psaní předložek se členem a zápok se slovesem dohromady). O segmentaci jsem referoval na III. mezinárodní romistické konferenci v prosinci 1996 (viz Informace), na tomto místě předkládám pododíl týkající se přejímek a citátů:

1.1.3. PROBLEMATIKA PŘEJÍMEK A CITÁTŮ

§1: Situace

S touto problematikou se setkal snad každý, kdo přišel do styku s romštinou. V písemném jazyce na ni nenaráží jen novinář píšící o nejrůznějších institucích, nýbrž všichni, kdo přepisují reálně mluvenou řeč (např. memoráty, tedy žánr, který lze v tomto smyslu jen omezeně redigovat). Kromě citátů v pravém slova smyslu slyšíme citátová pojmenování, plynulé přechody z romštiny do slovenštiny či češtiny a zpět, ale třeba i přejímky bez kompletních morfologických náležitostí. Vedle toho samozřejmě přejímky řádné.

Pozn.: Poněkud emocionální zabarvení úvodu jsem si dovolil ze dvou důvodů:

1) *Byla to právě tato problematika, která mě při přepisování memorátů přivedla na téma diplomní práce.*

2) *Řešení, které mě v průběhu práce napadlo, je jednou z mála závažnějších novinek, které ve své práci hodlám navrhnout.*

Pravidla řeší jev jednoduše: „Citujeme-li v romštině české slovo, název nebo širší slovní útvar neopatřené romskými koncovkami, užíváme český pravopis: *miro dad chudňa vyznamenání za vynikající práci.*“

Aplikujeme toto pravidlo na výše popsany stav: Dochází jednak k častému střídání písemného kódu, i několikrát v rámci věty, a jednak narazíme na problém vymezení citátového slova od přejímky, které je pro výběr kódu určující.

§2: Vymezení jazykové

V případě ohebných slov lze skutečně řádnou přejímku vymežit morfologicky. Jen stručně uvedu přehled přejímacích morfů:

SUBSTANTIVA: sg.masc. *-is-*, *-os-*, *-us-*, *-as-* (vok. *-ina*, *-ona*, *-a*, *-u*), pl. *-a*, *-i* (ost. pády *0-*) sg.fem. *-a-* (vok. *-o*), pl. *-i* (ost. pády *0-*). Deminutivní sufixy: sg.masc. *-cis-* (vok. *-cina*), pl. *-ci* (ost. *-c + 0-*), sg.fem. *-ica-* (vok. *-ico*), pl. *-ici* (ost. *-ic + 0-*). V případech, kde je v romštině na místě, musí také předcházet člen.

ADJEKTIVA APOD. (např. řadové číslovky): pro oba rody: sg. *-o* (nepř. pády *-on-*), pl. *-a* (nepř. *-on-*)

SLOVESA: *-in-*, *-isar-*, *-isal-* (*-asal-*). Sloveso citátové bývá od přejatého většinou jasně odlišitelné. (U přejatých participií je možná též koncovka *-imen*.)

Různá spojení takovýchto řádných přejímek s nedokonalými by měla být v písemné romštině nahrazena vhodnějším spojením (ovšem ne vždy je možnost do jazyka takto zasahovat), nebo by se měl střídát pravopis uprostřed spojení. (Těžké je zařadit zažité hybridní spojení *del rozvod*, které však kromě poslední hlásky pravopisné problémy neskytá, je zažito i písemně a je ojedinělé.)

Pestrou problematiku otevírá přejímání vlastních jmen. Je to oblast specifická, zasahující mimo rámec tohoto typologického oddílu, dokonce mimo rámec celého pravopisného dílu, proto ji prozatím ponecháme stranou.

V rámci slov neohebných se řádné přejímky vymezují těžko. V ediční praxi záleží většinou pouze na míře zažitosti, což je kritérium poněkud subjektivní. Vzhledem k paralele nejrůzněji zakončených přejímek jako *igen*, *fest*, *tiš*, a hlavně v zájmu co nejmenšího střídání kódů bych navrhoval pojímat co nejvíce přejatých neohebných slov a ustrnulých spojení (třeba i citoslovečné *Paňinkomarija*) jako přejímky řádné a pravopisně je poromšťovat. Diskutovat lze například o vysloveně česky či slovensky zakončených příslovcích. Definitivní vyřešení tohoto problému by nejspíše předpokládalo daleko širší a hlubší analýzu nejen existujícího stavu, ale i možností.

§3: Vymezení grafické

V předchozích odstavcích jsem se snažil upřesnit existující zásady používání dvojího kódu. Výsledný stav však stále není uspokojující. Text není pro čtenáře příliš přehledný. Vzhledem k určité podobnosti českého, slovenského a romského pravopisu může docházet k interferencím, například při zápisu měkkosti (viz oddíl 1.2. ve druhé části). Některé pisatele svádí psaní citátů pravopisem majority k tomu, že tak zapisují i řádné přejímky, které znějí v originále obdobně (srv. oddíl 1.2. druhé části: *Čechy*, *bobalky*, *vychodno*, *výboris*, *Nemci*, *Európa*, *kamarádky*, a mnoho dalších).

U některých autorů je zřetelně vidět snaha cizorodé prvky v textu nějak vyčlenit, většinou uvozovkami (srv. oddíl 4.2.2. druhé části: „*zákony*“, „*predstavinel*“, „*veci*“, „*avri sikhado*“, „*volby*“, „*příprava programu*“). Toto vyčleňování samozřejmě leckdy hyperkorektně postihne i kalk (citovaný případ „*avri sikhado*“ je ovšem sporný, je možné, že pisatelka uvozovkami citovala nebo ironizovala názor personálního úředníka) nebo slovo řádně přejaté a romsky zapsané. Také se citáty nevyčleňují systematicky (v článku o parlamentu se v blízkém sousedství tvaru „*příprava programu*“ vyskytuje bez uvozovek *jednání Pléna*). Avšak tendence vyčleňovat neromsky znějící výrazy je patrná. Při prepisování memorátů a rozhovorů jsem měl podobné pocity.

Jakési systematické vyčlenění citátů by vyhovělo zmíněným tendencím a zpřehlednilo text: Čtenář by vždy měl jasný signál, že se přechází do citátového pravopisu. Romština (včetně poromšťených přejímek) by opticky vystoupila a odlišila se jak od jazyků cizích (např. v memorátech z války jsou citováni Rusové i Němci, v historických textech B. Daniela německé a latinské prameny), tak od jazyků majoritních, od kterých se snaží emancipovat. Systematické vydělování by pisatelům a redaktorům působilo potíže při rozpoznávání přejímky od citátu (viz výše), na druhé straně by je vědomě či podvědomě vedlo k úvahám o jazyce, k poznávání jeho systému a k užívání romštějších tvarů, které se nemusí graficky odlišovat. Také by se možná upevnil pravopis přejímek: neodlišené by se psalo co nejromštěji a odlišené česky či slovensky. I když by hlavně zpočátku byly vý-

razy do těchto dvou skupin zařazovány chybně, dvojí kód bez kompromisů a variací, které neodpovídají pravopisu žádnému, by se mohl zafixovat snadněji.

Jak tedy citátová slova a spojení od ostatního textu oddělovat? Používané uvozovky příliš vhodné nejsou. Citáty by blokovaly důležité interpunkční znaménko, využívané například na označení přímé řeči (a to romské i jinojazyčné) nebo k modifikaci stylistické (viz rozbor tvaru „*avri sikhado*“). Navíc by při vyšší frekvenci citátů mohly uvozovky text opticky spíše zneřehlednit. Nejběžnější textové editory na PC (české podoby T602-verze 3.00 /dále jen T602/, WordPerfect-verze 5.1 /dále jen WP/) pak vůbec neobsahují české dolní uvozovky, které citovaný text oddělují ze předu (anglická praxe je psát obojí uvozovky nahoře).

Pozn.: Pro romský pravopis to vůbec není irrelevantní. Současná tisková technika (a o tisk jde především) text přepsaný na počítači přímo vyžaduje. Troufám si říci, že jedním z posledních ručně sázených textů v slovenské romštině byl slovník.

Tisk se s nedostatkem tohoto českými pravidly předepsaného znaménka někdy vyrovnává následovně: v pracovní, editorové verzi textu se uvozovaný text označí jinak, třeba změnou typu písma, a grafik potom v dokonalejším, grafickém programu, ve kterém stejně typy písma teprve vybírá, tyto pasáže centrálně označí řádnými českými uvozovkami.

Častá je ovšem také praxe tisku předlohy pro fotosazbu přímo z textového editoru. Hlavně v neziskové oblasti romštiny a romistiky je výhodná svou jednoduchostí, dostupností a nižšími náklady. Proto se také v novinách (Romano kurko), setkáme s českým typem uvozovek, kdežto tiskoviny, jejichž předlohy byly vytvořeny přímo na editoru (celá produkce nakladatelství Romaňi čhib, některé ročníky Gendalosu), používají pouze typ anglický.

Romistická praxe, která obnáší časté prepisování nahrávek, rukopisů a citace romského textu, se děje již převážně na počítači, a to - pokud vím - téměř výhradně v T602. Se zápisy se pracuje a nejsou vždy určeny pro tisk.

To vše jsou důvody, proč tak pečlivě uvažuji o podobě textu v textovém editoru.

Dále se na počítači nabízejí šipkové uvozovky: „ před uvozovaným textem a “ za ním. Domnívám se, že používání těchto znaků by přehlednost zvýšilo, ale při vyšší frekvenci ne dostatečně. Dále by blokovalo používání uvozovek v uvozovkách, což může výhledově omezovat syntaktické a stylistické možnosti psané romštiny. Citátové skupiny - jak jsem již vysvětloval - mají nejrůznější povahu a u některých by jakékoli uvozovky působily vzhledem ke své stylistické zabarvenosti nevhodně. (Z mnoha možností vybírám jeden příklad, odpověď na otázku, kolik je respondentce let: „*But*. „*Šesdesiat osum. Treceho ledna*“ *mange has*.“) V neposlední řadě by zavedení speciálního znaku „,“ pro tak frekventovaný jev v podstatě definitivně vyloučilo používání psacích strojů, což si v současné situaci psané romštiny i romistiky nemůže nikdo dovolit.

Vzhledem ke všem výše uvedeným důvodům navrhuji zavést systematické označování citátových prvků v romštině změnou typu písma, a to přímo jako součást pravopisu. Nejvhodnější se mi pro zápis citátů jeví *kurziva*. Na rozdíl od typů zdůrazňovacích, **tučného písma** nebo písma podtrženého (obdobně též MAJUSKULE), má *kurziva* spíše citační konotace a opticky z textu nevystupuje nadměru.

V textu psaném kurzivou pak lze recipročně použít písma standardního, čímž se docílí obdobného efektu.

Každý textový editor umožňuje poměrně jednoduché přepínání typu písma: V T602 je to *Alt + 1* z kláves F1-F9. WP umožňuje ještě jednodušší přepínání mezi **tučným**, standardním a podtrženým písmem (stačí jediná klávesa), přepínání mezi *kurzivou* a standardem je o 2 úhozy komplikovanější než v T602, lze je však zjednodušit pomocí makra neboli předdefinované posloupnosti příkazů. Ostatně na konkrétním typu písma není zatím nutné příliš trvat. Důležité je, aby se místa citátová, používající jiný pravopis, typem písma odlišila. Na psacím stroji lze odlišení provést např. p r o l o ž e n í m. (Při psaní rukou pak kupř. střídáním psacího a tiskacího písma, podtržením apod.)

Stanovisko redakce:

Nemyslíme si, že by bylo dobré, aby kdokoli, kdo romštinu vyučuje nebo jí píše na různých místech, v tisku a podobně, zaváděl změny jejího pravopisu (třeba sebelepší, sebelogičtější) jen tak spontánně, o své vůli. To by bylo velmi nebezpečné, protože by to - zprvu jen nepatrně, ale postupem času třeba i vážně - narušilo písemnou komunikaci.

Změny pravopisu jsou v každém jazyce možné a více či méně běžné. Pro většinu jazyků v Evropě existují určité instituce, které se tím kterým jazykem odborně zabývají a které pak také mají kompetence zavádět případné změny pravopisu. Tyto změny se pak nějakým způsobem veřejně ohlašují, oznamují školám, sdělovacím prostředkům, veřejnosti.

Romština zatím bohužel žádný „Ústav pro jazyk romský“ nemá, nicméně i v tomto případě by se mělo postupovat stejným způsobem.

Můžeme mít například různé výhrady k poslednímu vydání Pravidel českého pravopisu, nicméně ať se nám to líbí, nebo ne, musíme je respektovat. Máme výhrady k psaní „Róm“ „Rómovia“ v slovenštině, nicméně dodržíme stávající Pravidla slovenského pravopisu.

Je známo, že tzv. „velké“ jazyky (angličtina, francouzština) jsou nejkonzervativnější a k reformám pravopisu přistupují s maximální opatrností. Ne že by tam snad bylo málo odborně fundovaných lingvistů, vědomých si nedokonalostí stávajícího pravopisu, ale hlavně proto, že si uvědomují, že každý zásah do zaužívané ortografické praxe je historicky významný krok, který - přesně v momentu, kdy jsou změny v pravopisu přijaty, oficiálně vyhlášeny a zavedeny do škol - učiní „zastaralými“ veškeré písemnosti zapsané oním jazykem, tj. nejen beletrii, ale i slovníky, encyklopedie apod., a to v přímé úměře k velikosti pravopisných změn.

V žádném případě nejsme odpůrci vhodných pravopisných změn, jen si myslíme, že případné úpravy musí mít nějaký postup.

*Problémem je, že romština se zatím nikdy nevyučovala ve škole, píšíci romští autoři a redaktori tedy užívají pravopis český a slovenský, který ne ve všech aspektech vyhovuje fonetickým a morfologickým zákonitostem romštiny. První pravidla pro psaní tzv. „slovenské“ romštiny vypracovala lingvistická skupina Svazu Cikánů-Romů. Naposledy byla populárním způsobem předložena širší veřejnosti v článku „Hlavné zásady romského pravopisu“ v měsíčníku **Romano nevo lil** č. 88 - 90, Prešov 1993. S odborně předloženými návrhy na některé změny v pravopise je možno se seznámit v diplomové práci Jana Červenky uložené v Muzeu romské kultury v Brně a v Indologickém ústavu FF UK, Celetná 20, Praha 1. Bylo by velice*

prospěšné, kdyby všichni, kdo mají zájem o rozvoj svého jazyka, se seznámili s argumenty pro volbu stávajícího pravopisu i s argumenty pro možné změny a zároveň přednesli vlastní argumenty pro eventuální další alternativu - a pak, po důkladné rozvaze by bylo možné dojít k účelné úpravě romského pravopisu.

Která z romských reprezentací se tohoto úkolu zhostí?